

DİLLERİN TARİHİ ETNOLENGÜİSTİK ÖZELLİKLERİNİN TETKİKİNDE AĞIZ ATLASLARININ ROLÜ

Galibe HACIYEVA *

ÖZET

Edebi dilimizin tekmilleşmesinde ve günümüze kadar geçtiği tarihi merhelede diyalekt ve şiveler çok büyük önem taşıyor. Çağdaş edebî dilimizin tarihi gelişimine dikkat edersek ağızlarımıza ait birçok inceliği yüze çıkarmak mümkündür. Bunun için ilk önce diyalekt ve şivelerin mevcut olduğu bölgeler üzerine tasnifatın aparılması ve bu bölgeler üzerine ağız atlaslarının yapılması çok önemlidir. Ayrı-ayrı bölgeler üzerine ağız atlaslarının yapılması çeşitli alanlardaki Türk halklarının ağızlarındaki mevcut ortak dil unsurlarını ortaya çıkarmakla beraber, aynı zamanda birçok tarihi diyalektoloji faktörlerin de karşılaştırmalı araştırılmasına büyük imkan sağlıyor. Bunun da esasında çağdaş Türk dillerinin hem ortak, hem de farklı ağız özellikleri tarihi bakımdan çok ciddi araştırma konusu olabilir.

Azerbaycan ağızlarını ümumtürk kontekstinde araştırdıkta anlaşılıyor ki, çeşitli devletlerin terkinde yaşamasına rağmen, eski Türk diline ait birçok ortak özellik asırlar boyu halkın dilinde korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Azerbaycan ağızlarının fonetik yapısına dikkat edersek Kuzey Azerbaycan'ın Nahçıvan, Güney Azerbaycan ve ona daha yakın olan Anadolu ağızlarında ortak dil özelliklerinin daha çok mevcut olduğunu görebiliriz. Elimizdeki mevcut birçok tarihi kaynaklarda hayla M.Ö. Azerbaycan Türkleri'nin etnogenezinde büyük rol oynamış birçok Türk boyu Kafkasiya, aynı zamanda Güney Azerbaycan'dan Karadeniz kıyılarına göç ederek oradan da Makedonya, Bulgaristan ve Romanya'ya kadar yayılmış ve buradaki yerli Türk boyları ile kaynaşp karışarak eski dil unsurlarını günümüze kadar koruyup yaşatabilmişlerdir. Diyalektoloji araştırmaları kanıtıyor ki, çağdaş devirlerde çeşitli bölgelerde yaşayan Türklerin aynı ağız özelliklerini yaşatması faktörü Türk dilinin daha eski tarihi kökünden kaynaklanıyor. Bu nedenle dillerin tarihi etnolengüistik özelliklerinin tetkikinde ağız atlasları çok büyük rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Diyalektoloji, Etnolengüistik, Ağız, Atlas, Türk Boyları, Ortak Dil, Dil Tarihi.

* Doç. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Nahçıvan - AZERBAYCAN, E-posta: galibehaciyeva@mynet.com; oguz.haciyev@gmail.com

ROLE OF THE DIALECTOLOGICAL ATLASES IN THE INVESTIGATION OF THE ETNOLENGUISTIC FEATURES

ABSTRACT

Diyalekt and dialects assume very big importance in the improve of our literary language and historical stage passed until our day. If we pay attention and is possible to reveal some thinnesses about dialektlerimize development of history of our modern literary language. For this purpose is very important carry out of the classification on diyalekt and regions existed at first dialects and preparing of the atlases of mouth on these regions. Preparing of the atlases of mouth on some regions creates the elements of existing companion language in the of peoples mouth Turk in the different area great opportunity equal some histories crop up to at the same time investigating of the dialectological facts comparative. Theme of the investigating companion and different features of the modern Turkish languages on the basis of this very seriousness from point of view the history will be able to be.

When Azerbaijan investigated form all Turkish point of view mouth that some companion features have reached in spite of living in structure of the different states, about the Turkish until our day protect in the language of the people historically for centuries. If we pay attention and we shall be able to see existing most of all features Azerbaijan companion language to the dialektlerinin phonetic system in the mouths of Nahçivan, South Azerbaijan and Anadolu being was more close to him. In some existing historical sources in our hand still. Etnogeny of the Azerbaijan Turks some Turks which has played great rol heights which has spread to the Macedonia as Bulgaria and Rumunaya and guarded the elements of old language and have could immortalize the elements of old language until our day becoming linked with this local Turk heights. Dialectological investigations prove. It is leaning against immortalizing the same mouth features of the Turks living in the different regions the fact to historical carrots in the modern time.

Keywords: Dialectological Mouth, Ethnolinguistic, Atlas, Turk Heights, Companion Language, Historical Language.

Edebî dilimizin tekmilleşmesinde ve günümüze kadar geçirdiği tarihî merhelede diyalekt ve şiveler çok büyük önem taşıyor. Çağdaş edebî dilimizin tarihi gelişimine dikkat edersek ağızlarımıza ait birçok inceliği yüze çıkarmak mümkündür. Bunun için ilk önce diyalekt ve şivelerin mevcut olduğu bölgeler üzerine tesnifatın aparılması ve bu bölgeler üzerine ağız atlaslarının yapılması çok önemlidir. Aynı ayrı bölgeler üzerine ağız atlaslarının yapılması çeşitli alanlardaki Türk halkalarının ağızlarındaki mevcut ortak dil unsurlarını ortaya çıkarmakla beraber, aynı zamanda birçok tarihi diyalektoloji faktörlerin de karşılaştırmalı araştırılmasına büyük imkân sağlıyor. Bunun da esasında çağdaş Türk dillerinin hem ortak, hem de farklı özellikleri tarihi bakımdan çok ciddi araştırma konusu olabilir.

Azerbaycan ağızları ümumtürk konteksinde araştırıldığında anlaşılıyor ki, çeşitli devletlerin terkinde yaşamasına rağmen, tarihen Türk diline ait birçok ortak özellik asırlar boyu halkın dilinde korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Azerbaycan ağızlarının fonetik yapısına dikkat edersek Kuzey Azerbaycan'ın Nahçivan, Güney Azerbaycan ve ona daha yakın olan Anadolu ağızlarında ortak dil özelliklerinin daha çok mevcut olduğunu görebiliriz. Elimizdeki mevcut birçok tarihi kaynaklarda hayla M.Ö. Azerbaycan Türkleri'nin etnogenesinde büyük rol oynamış birçok Türk boyları Kafkasiya, aynı zamanda Güney Azerbaycan'dan Karadeniz kıyılarına göç ederek oradan da Makedonya, Bulgaristan ve Romanya'ya kadar yayılmış ve buradaki yerli Türk boyları ile kaynaşip karışarak eski dil unsurlarını da günümüze kadar koruyup

yaşatabilmişlerdir. Diyalektoloji araştırmalar çağdaş devirlerde çeşitli bölgelerde yaşayan Türklerin aynı ağız özelliklerini yaşatması faktörünün Türk dilinin eski tarihi köklerine bağlı olduğunu kanıtıyor.

Son devirlerde edebî dilin gramer normaları esasında gelişimi diyalekt ve şivelerin unutulmasına ve yok olmasına neden oluyor. Bu yüzden dünya dillerinin diyalektal katmanının fonetik, leksik ve gramer özelliklerinin sistemli bir şekilde araştırılması için ağız atlaslarının yaratılması gerekiyor. Ağız atlasları esasında yapılan diyalektal araştırmaların yardımıyla her bir halkın tarihî geçmişi, aynı zamanda tarihî etnografik medeniyeti hakkında çok değerli bilgileri ortaya çıkarmak mümkündür. Bu yüzden ağız araştırmalarını çok ciddi şekilde geliştirmek için ilk önce yöresel olarak diyalektal atlasların yapılmasına dikkat edilmelidir. Bazen herhangi bir bölge üzerine diyalektizimlerin toplanıp tatik edilmesinin sadece pratik bir iş olarak değerlendirilmesi çok yanlış bir düşünce olarak kabul edilmelidir. Çünkü herhangi bir bölge üzerine araştırma yapan araştırmacı önce başka bölgelerin de lehçeleri hakkında bilgi sahibi olmalı, aynı zamanda araştırma yaptığı bölgenin tarihini, coğrafyasını ve dil strukturunu, yani fonetik, leksik-semantik ve gramer özelliklerini de bilmesi gerekiyor.

Lehçe ile dil arasında farklılıkları gösterememeyi dilciler için ciddi bir sorun olarak kabullenen B.Çobanzade bu konuya dikkat çekerek bu farklılıkların oluşma nedenlerini bilimsel bir şekilde ortaya koyuyor: “*Türk-tatar dillərini meydana çıxaran və mənsub olduqları daha geniş Altay lisan ailəsindən ayıran amillər nə isə, Türk-tatar şivə və ləhcələrini də meydana gətirən amillər eynidir. Bu soy amilləri başlıca uç qrupda toplaya bilərik: üzvi, coğrafi və ictimai. Bu amillərin təsiri altında ayrı üzvi imtizaçlardan (qan qarışmalarından), yurd-vətən dəyişdirmələrindən ictimai parçalanmalar (segmentation), sinfi təşkilatdan doğan lisanî nəticələri anlıyoruz. Bu coğrafi, üzvi və ictimai hadisələrdən hər hanki birisi öz təsir və mahiyyətini daimiləşdirə bildiyi təqdirdə lisanə da bu vaxta qədər görülməmiş bir taqım xüsusiyyətlər meydana gəlir. Bu xüsusiyyətlər bu amillərin təsir etdiyi dairələr içində doömaqla bərabər, ictimai və insani münasibətlərin genişlənməsi ilə bu xüsusiyyətlər də öz dairələrindən çıxaraq daha geniş miqyasda yayıla bilirlər. Bu surətlə bu xüsusiyyətlər bunları meydana gətirən şərtlər müsaid bir şəkildə inkişaf etdiyi təqdirdə ayrı və müstəqil dillər doğura bilirlər. Türk-tatar xalqlarının həyatında daimi mühacirətlər nəticəsində Çin, İran, islav, qrek, rum, sami, italyan... xalqları ilə bir çox ölkələrdə nəticələri etibarilə lisanıyyat və irqiyyat nöqtəyi-nəzərindən qayət mühüm ixtilatlar, qarışmalar vüqaa gəlmişdir.*”¹

B. Çobanzade'nin söylediği gibi, Doğudan Batıya, Güneyden Kuzeye göç etmiş birçok Türk boyu Türk ve başka halklarla kaynaşıp karışarak çok geniş alanlara yayılmalarına rağmen kendilerine ait eski dil unsurlarını ağızlarda günümüze kadar koruyup yaşatabilmişlerdir. Bu kadar geniş coğrafyaya sahip olmalarına rağmen çeşitli yörelerde mevcut ağızların birçoğu bilimsel araştırmaların dışında kalmıştır.

Türkoloji tarihinden anlaşılıyor ki, dilcilik araştırmaları arasında Türk dillerinin mukayiseli diyalektoloji araştırmaları çok fazla değildir. B. Çobanzade'nin verdiği bilgiye dayanarak dünya dilciliği tarihinde Türk-Tatar şivelerine ait ilk mukayeseli diyalektoloji araştırmaların başlangıcı 11. yüzyılda Abbasi Halifesi Abulgasim Abdullah bin Muhammed el-Mügtedidi Biemrillah zamanında Mahmud Kaşgarlı'nın “Divanü Lugati't-Türk” adlı eseriyle koyulmuştur.²

Azerbaycan dilinin diyalekt ve şiveleri hakkında ilk bilgi 1839 yılında Prof. Mirze Kazımbeğ'in Kazan'da basılmış olan “Grammatika tureçko - tatarskogo yazıka” (Türk-Tatar

¹ B. Çobanzade, **Seçilmiş Eserleri**, C.1, Bakü 2007, s. 160.

² B. Çobanzade, **age.**, s. 165.

Dillerinin Grameri) adlı eserinde raslıyoruz. Bu eserde ilk defa olarak Guba diyalekti ve Derbend şivesinde mevcut fiilin şimdiki zaman eki Azerbaycan edebî diliyle karşılaştırılarak bu ekin edebî dilden farklı özellikleri gösterilmiştir.³

Diyalektoloji ve Türkoloji araştırmaları Azerbaycan'da ilk defa N. İ. Aşmarin ve B. Çobanzade tarafından bilimsel bir şekilde gündeme getirilmiştir. Diyalektolojinin ayrıca bilim dalı olarak gelişmesinde ve Türk dillerinin mukayeseli tetkikinde yaptığı işler Bakü'yü Türkoloji merkezine çevirmiştir. Onun yazdığı "Türk-Tatar Şivelerinin Garışılığlı Münasibeti ve Tasnifi", "Dialekt ve Dialektoloji", "Türk Dialektoloji Tarihçesi", "Başlıca Türk-Tatar Şiveleri", "Başlıca Türk-Tatar Lehçelerinden Nümuneler", "Türk-Tatar Dillerinin Bugünkü Meseleleri" vb. ilmi eserler, aynı zamanda bu yönde yetiştirdiği kadrolar Sovyet Döneminde bile Türkoloji ve diyalektoloji araştırmalarının gelişiminde çok güçlü bir başlangıç olmuştur. Mukayeseli diyalektoloji tetkikatlarına ve bu konuda ağız atlaslarının yapılmasına çok büyük önem veren B. Çobanzade 1926 yılında Bakü'de yapılan I. Türkoloji Kurultayı'nda "Türk Şivelerinin Münasibeti" bildirisıyla diyalektoloji araştırmalarına özel olarak dikkat çekmiştir: "*Türk-tatar şivelerinin təsnifi üçün şimdüyə qədər yazılmış olan sətirlərdə, bizim fikrimizcə, başlıca şu qüsurlar vardır:*

- a. *Yalnız sövti cəhətə əhəmiyyət veriliyor;*
- b. *Tarixi xüsusiyyətlər və məlumat diqqətə alınmıyor;*
- c. *Bir taqım müxtlif prinsiplər bir-birinə qarışdırılıyor.*

Bu cəhətlərin Türkoloji qurultay tərəfindən gərəyiqədər nəzəri-etibara alındığını gurultayın bu xüsusda qəbul etdiyi şu qərarlardan da görmək mümkündür:

1. *Hər dil və çivə ayrı-ayrı tədqiq edilməli və bunların müfəssəl, dərin tədqiqlər üzərinə tərtib edilmiş lüğət və elmü sərfləri meydana gətirilməlidir.*

2. *Türk dilləri və şivələrinin tarixi-müqayisəli sərfini, müqayisəli istiqaq lüğətini və təsnifini vücuda gətirmək üçün lazım gələn hazırlıqlar görülməlidir.*"⁴

XX. yüzüylın başlarından itibaren bu alanda büyük emekler vererek Türk dünyasının en büyük Türkoloklarından biri olan B. Çobanzade, bilimsel diyalektoloji araştırmalarını ciddi bir şekilde önemseyerek dilliliğin bu alanına özel dikkat çekmiş, diyalektolojinin gelişmesinde ağız atlaslarının çok değerli olduğunu göstermiş ve bu konuda dünya, özellikle Avrupa dilliliğinin tecrübesini değerlendirmiştir:

"Birkaç söz də dialektolojinin əhəmiyyəti haqqında söyləmək icab edər. Son zamanlarda ümumiyyətlə dialektoloji sahəsində böyük qeyrət canlılıq göründüyünü qeyd etməliyiz. Bu tədqiqlərin nəticəsində Fransa'da böyük bir lisanı atlas, xəritə məcuməsi meydana gəlmişdir ki, bu kolleksiyonda əlli xəritə vardır.⁵ Bu xəritələrin tədqiqi bu günkü Fransa torpağında 638 canlı şivənin bulunduğunu göstərmişdir. Bu xəritədə yalnız sövti deyil, eyni zamanda lüğəvi və şəkli material da veriliyor. Yenə eyni ölkədə bundan başqa ayrı-ayrı məhəllər, rayonların xəritələri də nəşr olunmuşdur. Bu xəritələrin tədqiq və izahı lisanıyyatda qayət mühüm bir şöbə açmışdır ki, bunun adı lisanı coğrafiyasıdır (Linqvistiçeskaya geografiya⁶). Fransız lisanı atlasını cəm və tərtib etmiş olan Jules Gilliéron namındaki lisançı son zamanlarda dillərin təkamülü, lisanıyyatın tədqiq üsulu doğrusunda lisan coğrafiyasının verdiyi məlumata isnad edərək, tamamilə yeni bir

³ M. A. Kazem-Bek, **Grammatika tureçko-tatarskogo yazıka**, Kazan 1839.

⁴ B. Çobanzade, **age.**, s. 190.

⁵ Edmond Edmont – Jules Gilliéron, **Atlas linguistique de la France**. Paris 1902-1920.

⁶ Albert Dauzat, **La Geographie linguistique**, Paris 1922.

taqım nəzəriyyələr ortaya atmışdır.⁷ Almaniya'ya gələcək olursaq, orada Fransa'dan çox əvvəl canlı şivələrin xəritə vasitəsilə göstərilməsinə təşəbbüs edilmiş isə də şimdiyə qədər ancaq Şvab şivəsinə aid bir atlas nəşr olunmuşdur.⁸ Ümumiyyətlə bütün Avropa məmləkətlərində bir çox zaman əvvəl başlamış olan canlı şivələr tədqiqi keçirməkdə olduğumuz əsrin başlarına doğru, dediyimiz kibi, lisan coğrafiyası şəklində təkrar dirilmişdir və daha konkret, elmi bir şəkil almışdır. Türk - tatar şivələrinin tədqiqi, aşağıda bir az daha müfəssəl surətdə göstərdiyimiz kibi, olduqca canlı surətdə başlamış və şimdiyə qədər görülən işlər olduqca mühüm bir yekuna vasil olmuş isə də, Jean Deny'nin bəsit xəritəsindən⁹ başqa əlimizdə hənzur heç bir şey yoxdur.”¹⁰

SSRİ Bilimler Akademisinin Azərbaycan bölməsi tərəfindən 1943 yılından 1945 yılına kadar Şamaxı, Guba, Zakatala - Gax bölgələri üzərində diyalektoloji araşdırmalar yapılmışdır. Diyalektoloji problemləri o devirdə aydınlarımızı düşündürən ciddi ilmî praktik, aynı zamanda millî konulardan biri idi. Bu devirdə suni şəkildə yaratılmış “pantürkizim” idyolojisi ve ona karşı antimillî mücadele Azərbaycan'da dilcilerimize ve onların araşdırmalarına güçlü darbe olarak bu araşdırmaların ileri gitmesini engellemişdir. 1935 yılından 1945 yılına kadar geçen 10 yıl Azərbaycan diyalektolojisində büyük bir sarsıntı ve boşluk yaratmış oldu. Ülke hayatında 1928 yılından başlayan 1938 yılına kadar devam eden bu represiya birçok bilim adamı (G. K. Bağirov, Veli Xulufli, Salman Mümtaz) gibi, Azərbaycan'da, aynı zamanda tüm Türk dünyasında diyalektolojinin ilk olarak ilmî nezeri esaslarını yaratmış Bekir Çobanzade'yi de mahvetmiş oldu.¹¹

Sonradan Sovyet Dönemi'nde Azərbaycan diyalektologları dilcilik coğrafiyası metodolojisini tatbik ederek Türk dilleri arasında ilkin olarak Azərbaycan diyalektlerini kapsayan bir diyalektoloji atlası hazırlamışlardır. Türkoloji tarihinde ilk olan bu atlas 50 harita ve müfəssəl izahlardan ibaretdir.¹² XX. yüzyılın ortalarına ait olan bu araşdırmaların sonradan sistemli devam etdirilmemesi çağdaş Türkolojinin çok ciddi problemlerinden biri gibi ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü gibi, diyalekt ve şivelerin araşdırılması zaman zaman birtakım tarihî, ekonomik ve siyasî konuların halledilmesinde yardımcı bir rol oynamıştır. Bu yüzden de dilciler ayrı ayrı şivelerin araşdırılmasından öteye geçememiş ve bu şiveler üzerinde karşılaştırma bile yapamamışlar. Geçmiş Sovyetler Birliği'nde çeşitli milletlerin, özellikle çok sayıda Türk halkının yaşamasına rağmen, birçok dersliklerde diyalektoloji atlasların yaratılmasının önemli olduğu söylenmiş olsa da, sadece 70'e kadar edebî dil ve onların birçoğunun diyalekt katmanı hakkında besit bilgiden başka elimizde mükemmel kanıt olabilecek bir kaynak bile yoktur.¹³

Umumtürk diyalekt ve şivelerinin araşdırılması çeşitli coğrafyalarda ayrı ayrı devletlerin terkinde yaşamasına rağmen, Türk halklarının birçoğuna ait ortak dil özelliklerinin asırlar boyu korunarak günümüze kadar ulaştığını göstermektedir. Bunun için inzibati arazi (alan) bakımından, aynı zamanda, tarihî-etnografik, sosyal-medeni özelliklerine göre birbirini tamamlayan çeşitli Türk diyalektlerinin atlaslarının yaratılması ve bunun esasında Türk lehçelerinin mukayeseli araşdırılması umumtürkoloji dil tarihinin öğrenilmesinde çok önemli konulardan biridir.

Türk halklarının yaşadığı çeşitli alanlarda mevcut aynı dil özelliklerinin atlaslar üzerine mukayeseli diyalektoloji tetkiki çok ciddi dil faktörlerini ortaya çıkarmış olacak ki, bunun da esasında Türkolojide hem ortak, hem de farklı dil özellikleri ve onların ortaya çıkma nedenleri

⁷ J. Gilliéron, *Pathologie et Therapeutique Verbales*, Paris 1915-1921.

⁸ Hermann Fischer, *Atlas zur Geographie der schwäbischen Mundart*, Tübingen, 1895.

⁹ Jean Deny, *La Grammaire Turque*, Paris 1921.

¹⁰ B. Çobanzade, *age.*, s. 163-164.

¹¹ A. Babayev, *Azərbaycan Dilçilik Tarihi*, Bakü 1998, s. 139.

¹² M. Şiraliyev, *Azərbaycan Diyalektologiyasının Esasları*, Bakü 1968, s. 16.

¹³ A. Qurbanov, *Umumi Dilçilik*, Bakü 1976, s. 99.

araştırmaya celbedilebilir. Türk halklarının yaşadığı çeşitli bölgelerde diyalektoloji farklılıklarının hem fonetik, hem leksik-semantik, hem de gramer özelliklerine göre sistemli mukayeseli tetkiki Türkolojide araştırılmamış problematik konulardan biri gibi ortaya çıkmaktadır. Bunun genel nedenlerinden biri de çağdaş Türk lehçeleri üzere ağız atlaslarının gereken durumda olmamasıdır. Çağdaş devirde ağız atlaslarının yapılması için ilk önce çeşitli alanlarda yaşayan dünya Türklerinin ilkin iskan ettiği tarihî-coğrafi arazilerin tespit edilmesi, halklar ve ülkelerarası tarihi integrasyonu, aynı zamanda sosyo-kültürel ve toplumsal-siyasî durumunun dikkate alınması gerekiyor. Şu faktörlere dayanarak çağdaş Türk dillerinin ağız atlaslarının hazırlanmasının iki yönde değerlendirilmesi uygun görülebilir.

A. Bağımsız Türk Devletlerinde Yaşayan Türklerin Resmî Devlet Dili

Bağımsız devlet olarak resmî dili Türk dili olan ülkelerde edebî dil (yazı dili) ne kadar gelişmiş olsa da, ülke içinde bölgelere göre küçük dil farklılıklarına göre şivelere ayrılabilir. Örneğin; Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan vb.

Bu devletlerde iç diyalektoloji araştırmaları yapılarak dil unsurları arasında farklılıkları yaratan önemli nedenlerden biri gibi, diyalektlerin çeşitlerine göre bazı özelliklerine de dikkat edilmesi gerekiyor. A. Babayev diyalektlerdeki bu farklılıklarını onların özelliklerine göre aşağıdaki gibi tasnif ediyor:

1. Mahallî Diyalektler

Mahallî diyalektler halk dilinin en önemli katmanıdır. Küçük bir alanda yaşayan toplumun yazı dilinden farklı olarak konuşma dilindeki fonetik, leksik, semantik, morfoloji ve sintaktik özelliklerin biraraya gelmiş şekli mahallî diyalektlerdir.

2. İctimai (Toplumsal) Diyalektler

Toplumsal diyalektler edebî dil normalerine daha yakın ve bu kadar yaygın olmasıyla mahallî diyalektlerden farklı özelliklere sahiptir. Bu diyalekt;

- a) Peşe (Sanat)
- b) Sosyal Grup

olarak iki şekilde ortaya çıkıyor.

3. Etnik Diyalektler

Halkın veya ayrıca bir kavmin örf ve adetlerini yansıtan sözlerdir. Bu özelliğine göre etnik diyalektler genel olarak mahallî diyalektlerden farklıdır.

4. Sınıflı Diyalektler (Sosete veya Mazlum)

Aslında sınıflı diyalektler toplumsal diyalektin terkip kısmına ait olabilir. Çünkü toplumda yaşam tarzına göre konuşma (dil) farklılıkları bu tür diyalektlerin oluşmasına neden olmaktadır.¹⁴

B. Çobanzade'nin yazdığı gibi, "İctimai siniflərin də özünəməxsus tərz-i ifadə və lisani xüsusiyyətləri vardır. Zadəgan, burjua, köylü və işçilərin, əsnaf xalqının özlərinə məxsus şivələri bulunur. Ədəbi dil, hakim sinfin şivə və yaxud ləhçəsindən başqa bir şey deyildir. Bundan başqa, bir də şivələrin ictimai iş bölmü nəticəsində meydana çıxmasını nəzəri – etibara almalıyıq. Məlum olduğu üzrə, dürlü sənədlərə mənsub olan adamların, dürlü məişət şəkillərinə malik xalqların

¹⁴ A. Babayev, *Dilçiliğe Giriş*, Bakü 2004, s. 59.

*lahcaları bir-birindən ayrılır. Köçəbə ilə köylü və şəhərlilərin lüğət, sərf və fonetik cəhətindən dilləri, şivələri bir-birindən fərq edər.*¹⁵

Tüm gösterilenlere rağmen, resmi devlet dili olan ülkelerde edebi dil güçlü şekilde diyalektleri etkileyerek bu şivelerin fonetik yapısını, leksik – semantik sistemini değiştiriyor, kendine has özelliğini itirmesine neden oluyor. Bu şekilde edebi dile daha da yaklaşan diyalektler eski tarihinden tamamen uzaklaşıyor. Sonuçta bu ülkelerde dil tarihinin araştırılması ve öğrenilmesi zorlaşıyor. Ağız atlasları yapılırken küçük görüne bilecek bu konulara bir kadar ciddi yaklaşılması gerekiyor.

B. Resmî Devlet Dili Olmayan Çeşitli Devletlerin Terkibinde (Müstemlekesinde) Yaşayan Türk Topluluklarının Dilinin (Örneğin; Güney Azerbaycan, Balkan Türkleri, Doğu Türkistan Türkleri vb.) Atlaslarının Yaratılması ve Bu Atlaslar Esasında Karşılaştırmalı Araştırmaların Yapılması

Diyalektler edebî dilin ana kaynağı olmuş olsa da, edebî dilden tam farklıdır. H. Hasanov'un gösterdiği gibi diyalektlerin de kendi normları vardır. Ama bu normlar edebî dilin normlarından tamamen farklıdır: *“Diyalektlerin normaları öf ve adetle ortaya çıkmış oluyor. Bundan farklı olarak edebî dilin norması daha karışık çok cehetli funksional ve uslubi diferensiyallaşmaya malikdir. Edebî dil tüm nutuk vasitelerinin değişmezliği ve zorunluğuyla farklıdır. Edebî dil toplumsal fonksiyondur, özel üslup imkânlarına sahiptir, toplumsal hayatın tüm alanlarında aktiftir. O, belirli kaidelere tabi olduğu için şivelerden farklıdır.*¹⁶

Bu yüzden edebî dilin birçok özelliğinin öğrenilmesinde diyalektal seviyede araştırmalar yapılması ve ağız atlaslarının yaratılması çok büyük önem taşımaktadır. Dilin diyalektal katmanının ağız atlasları esasında bilimsel bir şekilde tetkiki sadece lingüistik problemlerin çözülmesi için değil, aynı zamanda başka bilim dalları için de ciddi tarihi kanıt olabilecek faktörlerin ortaya çıkarılmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin;

1. Dilin tarihi gelişim prosesini aydınlatmak;
2. Dilin hangi diyalekt esasında şekillendiğini tesbit etmek;
3. Halkın tarihiyle dilin tarihi arasında karşılıklı ilişkileri muayyenleştirmek;
4. Çağdaş dilde sözlerin ses şekillerinin çeşitliliğini ortaya çıkarmak;
5. Yabancı devlet ve milletler arasında mevcut dilin asimile derecesini ortaya çıkarmakla ağızlarda bu asimileyi engellemek;
6. Aynı kökten oluşan birbirinden uzak kalmış toplumların dillerini fonetik, leksik-semantik ve gramer özelliklerine göre karşılaştırmak;
7. Yabancı devlet ve milletler arasında mevcut dillerin karşılıklı etkisini muayyenleştirmek;
8. Coğrafi amillerin dile etkisini ortaya çıkarmak;
9. Sadece bir bölgeye ait ağız özelliklerini tesbit etmek;
10. Birkaç ağız için ortak dil unsurlarını karşılaştırmak;
11. Akraba dillerin diyalekt katmanındaki mevcut dil unsurlarının yardımıyla fonetik değişmelerin nispi hronolojisini (ardıcılığını) muayyenleştirmek;

¹⁵ B. Çobanzade, *age.*, s. 161-162.

¹⁶ H. E. Hasanov, *Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası*, Bakü 1988, s. 171-172.

12. Arxitepin berpası.

Ağız atlaslarının yapılması ciddi araştırma konusu olduğu için bu konuda problemlerin yaranmasını engelleyen ilmî metodolojilere esaslanmak gerekiyor. Bu konuda bize yardımcı olacak en uygun metod *areal dilcilik* ve ya *dilcilik coğrafyası*dır. Bazı araştırmacılar *dilcilik coğrafyası* ve *areal dilcilik* terimlerini birbirinden farklı tutmaya çalışıyorlar. B. A. Serebrennikov bu terimlerin birbirinden farklı olduğunu söylemiş olsa da,¹⁷ diyalektoloji araştırmaları bu terimler arasında hiç bir sınır olmadığını gösteriyor. A. Ahundov'un söylediği gibi, çağdaş dilcilikte *dilcilik coğrafyası* ve *areal dilcilik* paralel olarak işlenmektedir.¹⁸

Dilcilik coğrafyası metodu araştırmalarda iki yönde; *sinkronik* ve *diakronik* olarak ayrılır. Dilcilik coğrafyasının *sinkronik* yönü, diyalektlerin ve toponimik arealların ortaya çıkarılması araştırmalarının yapılmasını iki önemli konu üzerinde yönlendiriyor.¹⁹

Diyalektoloji atlası esasında ağızların ortaya çıkarılmasında yapılan araştırma usullerinin genellikle birkaç merhaleden geçmesi gerekiyor. E.Koseriu bu araştırmalarda 3 merhele gösteriyor:

“1. *Metaryelin (malzemenin) toplanması*; 2. *Toplanmış metaryelin haritaya aktarılması ve diyalektoloji atlası için haritaların hazırlanması*; 3. *Haritaya aktarılmış metaryelin öğrenilmesi ve şerhi*”²⁰ (13, s.137-138).

Dilcilik coğrafyasının *diakronik* yönünde daha çok çeşitli meseleler üzerinde durmak gerekiyor. B. A. Serebrennikov bu yönde beş konuya önem veriyor: İnnovasiya ve arkaizimlerin, dil hadiselerinin yayılma merkezlerinin muayyenleştirilmesi, dil attraksiyası, hadiselerin öğrenilmesi, dil ittifakları (birlikleri) areallarının muayyenleştirilmesi, kaybolmuş dil-substartın etkisi sonuçlarının ortaya çıkarılması. Diakronik yönde yapılan diyalektoloji araştırmaları ağız atlaslarının ne kadar önemli olduğunu bir daha kanıtıyor.

Araştırmalardan görüldüğü gibi, dilcilik coğrafyasının lingüistik esaslarından en önemlilerinden biri haritaya aktarma ve haritaya aktarılacak dil materyallerinin (malzemelerinin) toplanmasıdır. B. A. Serebrennikov'un söylediği gibi, diyalektlerin öğrenilmesinde mntıkların seçilmesi, anket usulu ile öğrenilirken sözlüğün tertibi prensipleri, zor hallerde izoglossların araştırılması metodolojisinin muayyenleştirilmesi, fonetik transkripsiyonuların düzeltilmesi prensipleri, çeşitli kaynaklardan istifade metodolojisi, haritalarda dil hadiselerinin kayda alınmasında şerti işaretler sisteminin işlenmesi ve başka bu gibi gereken konuların yapılması gerekiyor.²¹

¹⁷ B. A. Serebrennikov, *Obşee yazıkoznanie*, Metodi lingvistiçeskix issledovaniy, Moskva 1973, s. 120.

¹⁸ A. Ahundov, *Ümumi Dilcilik*, Bakü 2006, s. 261.

¹⁹ B. A. Serebrennikov, *age.*, s. 137-139.

²⁰ *Age.*, s. 137-138.

²¹ *Age.*, s. 136.

KAYNAKLAR

- 📖 AHUNDOV A., **Ümumi Dilcilik**, Bakü 2006.
- 📖 BABAYEV A., **Azərbaycan Dilçilik Tarihi**, Bakü 1998.
- 📖 _____, **Dilçiliğe Giriş**, Bakü 2004.
- 📖 ÇOBANZADE B., **Seçilmiş Eserleri**, C.1, Bakü 2007.
- 📖 DAUZAT Albert, **La Geographie linguistique**, Paris 1922.
- 📖 DENY Jean, **La Grammaire Turque**, Paris 1921.
- 📖 EDMONT Edmond, GİLLIÉRON Jules, **Atlas linguistique de la France**, Paris 1902-1920.
- 📖 FİSCHER Hermann, **Atlas zur Geographie der schwäbischen Mundart**, Tübingen, 1895.
- 📖 GİLLIÉRON J., **Pathologie et Therapeutique Verbales**, Paris 1915-1921.
- 📖 HASANOV H. E., **Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası**, Bakü 1988.
- 📖 KAZEM-BEK M.A., **Grammatika tureçko-tatarskogo yazıka**, Kazan 1839.
- 📖 QURBANOV A., **Umumi Dilcilik**, Bakü 1976.
- 📖 SEREBRENNİKOV B.A., **Obşee yazıkoznanie**, Metodi lingvistiçeskix issledovaniy, Moskva 1973.
- 📖 ŞİRALİYEV M., **Azerbaycan Diyalektologiyasının Esasları**, Bakü 1968.